

References

1. Skakun O.F. Theory of State and Law / O.F. Horse. - X.: Consum, 2000.
2. Loboda Yu. The phenomenon of law and the legal tradition of Anthropology Rights: Philosophical and Legal Wimir / Yu. Loboda: Article participants of the All-Ukrainian “round table” (metro Lviv, 1-2 chestnut 2006 rock): Art. 158-166.- Lviv, 2006.
3. Dozhdev D.V. Roman private law / D.V. Raining. - M.: Infra - M, 1996.
4. Dernburg G. Pandecty / G. Dernburg. - In 2 vols. T. 1. General / Ed. P. Sokolovsky. - M.: University. typ., 1906.
5. Kudryavtsev V. N. About legal understanding and legality / V.N. Kudryavtsev // State and Law. - 2004. - No. 4. - P.23-25;
6. Maltsev G.V. Understanding of law. Approaches and problems / G.V. Maltsev. - M.: Prometheus, 1999. -- 419 p.
7. Erich Blechschmidt, ‘Die Erhaltung der Individualität: Fakten zur Human-Embryologie (Wort und Wissen; Band 12).
8. Gridkovets L.M. Light life crisis of people like children of their own, their kind to the people: monograph / L.M. Gridkovets - Lviv: Skrynya, 2016. – 516 p.
9. Gusak Petro, “Naturally right as a guide for a positive right to life”, Anthropology Rights: Philosophical and Legal Vimiri / P. Gusak: statistics of another All-Ukrainian “round table” (metro Lviv, 1-2 days old, 2006): Art. 82-93. - Lviv, 2006.
10. European law. The right of the European Union. Prince 4. Material Law of the European Union / Ed. B. I. Muravyova. - K.: IN Yure, 2016. -- 396 p.
11. Prov. Med. Jour, “On the frequency of criminal abortion”. The Medical examiner and Retrospect of Medical Sciences, Vol. VI., Philadelphia, (1843), 248. (In the context of Criminal abortions in the England of 19 century, where all abortions were criminal).
12. Heer, David, "Abortion, Contraception, and Population Policy in the Soviet Union" Demography 2 (1965): 531-39.
13. The phenomenon of violence: A view from the perspective of prenatal and perinatal psychology and medicine / [Collective monograph]; under the editorship of G.I. Brekhman and P. Fedor Freiberga. - S / Pb.: IPTP, 2005. -- 345 p.
14. Rank O. Das Trauma der Geburt (1924) // The trauma of birth.- N. Y: Harcourt, Brace, 1929. -- 224 p.
15. Abortion: the attitude of the Orthodox Church to them // Meletius, Metropolitan of Nikopol, Zaporizhzhya diocese. - K.: Ukrainian-Finnish Institute of Management and Business, 1992.
16. Brekhman K. Sh. Psychosomatic disorders in children born from desired and unwanted pregnancies. In the book: "Ecology of the Earth! Ecology of Lon! Ecology of the Earth" / K. Sh. Brekhman, G. I. Brekhman // Materials of the Regional Conference on Perinatal Psychology. - Ivanovo, 1998. - S. 42-45.
17. Brekhman G. I. The emotional life of the fetus: from vague guesses to scientific research [Electronic resource] / G. I. Brekhman // Zhinochiy likar. - N 2. - 2012. - Access mode: <http://z-1.com.ua/upload/journals/34/block34site3.pdf>.

УДК 159.9.075

ДМИТРИЄВА С. М., к. психол. н.
МАЧУШНИК О. Л.
м. Житомир

Dmitrieva S.M.,
Machushnyk O.L.
Zhytomyr

ВИВЧЕННЯ РІВНЯ ЕМПАТІЙНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Анотація. Наявність відповідного рівня емпатійних властивостей студентів-психологів виступає як умова формування їх професійної відповідності. Тому у статті досліджено особливості розвитку емпатії у студентів, які здобувають фах психолога. Визначено, що в цілому досліджувані мають середній рівень емпатійності. За допомогою поділу студентів на групи, відповідно до рівня їх емпатійності, встановлено, що молодь із різним рівнем емпатії характеризується різними ціннісними орієнтаціями. Визначено, що переважна більшість опитаних має середній рівень егоцентризму. З'ясовано, що отримані дані дають можливість подальшого розвитку емпатійності у студентів.

Ключові слова: емпатійність, майбутні психологи, професійне навчання.

Аннотация. Наличие соответствующего уровня эмпатических свойств студентов-психологов выступает как условие формирования их профессионального соответствия. Поэтому в статье исследованы особенности развития эмпатии у студентов, получающих специальность психолога. Определено, что в целом испытуемые имеют средний уровень эмпатийности. С помощью разделения студентов на группы, в соответствии с уровнем их эмпатийности, установлено, что молодежь с разным уровнем эмпатии характеризуется различными ценностными ориентациями. Определено, что подавляющее большинство опрошенных имеет средний уровень эгоцентризма. Установлено, что полученные данные дают возможность дальнейшего развития эмпатийности студентов.

Ключевые слова: эмпатия, будущие психологи, профессиональная подготовка.

EXAMINATION OF FUTURE PSYCHOLOGISTS EMPATHY LEVEL

Abstract. In current conditions, the priority of young people's preparation for life and work is especially important. Consequently, the requirements for the training of a future psychologist are also changing. One of the essential properties of a psychologist, necessary for the successful implementation of their activities, is empathy. The problem of empathy is one of the most difficult psychological sciences. The implacability of this phenomenon for researchers confirms the diversity in the definitions of its essence, mechanisms, functions, the role of empathy in the personality moral development, prosocial behaviour, altruism, and others like that.

The presence of the appropriate level of empathic properties of students-psychologists acts as a condition for the formation of their professional compliance. Subjective factors of empathy formation: value sphere of personality, type of interpersonal relations, level of self-centeredness, type of accentuation of character, types of attitudes to different spheres of life, level of subjective control. Therefore, in the article, empathy development is studied in students who get a psychologist's degree. It is determined that in general subjects have average empathy level. By dividing students into groups, according to their level of empathy, it has been established that different value orientations characterize boys with different levels of empathy. It is determined that the overwhelming majority of respondents have a mean self-centeredness level. It was found that the obtained data provide an opportunity for further development of empathy among students. As a result of our research, we are convinced that the objective factors for the formation of empathy are: the perception of other people, the maturity of the individual. Our research is not exhaustive; our further development will concern the deepening of the ideas about the empathy component of the personality of the future psychologist and the methods of its development.

Keywords: empathy, future psychologists, vocational training.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

В сучасних умовах, коли швидко змінюються погляди на різні аспекти життя суспільства, особливого значення набуває перегляд пріоритетів у підготовці юнацтва до життя і праці. Відповідно, змінюються вимоги до професійної підготовки майбутнього психолога. Однією зі значущих властивостей психолога, необхідних для успішного здійснення своєї діяльності, є емпатія. Виявлення наявності і закономірностей розвитку емпатійних властивостей студентів-психологів виступає як умова формування професійної приналежності. Сприйняття і розуміння психологом пацієнтів, клієнтів, класифікація проблем, що характеризує своєрідність особистості і формується у процесі взаємодії; особливості професійної ідентифікації із клієнтами, які виявляються у здатності психолога поставити себе на місце клієнта, побачити проблему його очима, відчувати та зрозуміти його стани "поглиблений аналіз названих питань має не тільки теоретичне, а й велике практичне значення, і наслідком розв'язання їх повинно стати підвищення професійної компетентності майбутніх психологів. Ключовою кваліфікаційною характеристикою психолога є рівень сформованості рефлексії та емпатії, що дає змогу адекватно оцінювати зміни, які відбуваються в особистості пацієнта або клієнта, в особистій професійній діяльності, в собі як професіоналі.

Проблема емпатії – одна з найскладніших у психологічній науці. Невловимість цього феномена для дослідників підтверджує розмаїття у визначеннях його суті, механізмів, функцій, ролі емпатії в моральному розвитку особистості, просоціальній поведінці, альтруїзмі тощо. Накопичений матеріал вимагає певної систематизації, узагальнень і доповнень.

Теоретико-методологічними засадами вивчення проблеми розуміння психологічної сутності та природи емпатії є наукові праці Е. І. Рогова, С. Л. Рубінштейна, Г. С. Костюка, В. М. Мясіщева, В. С. Мерліна, О. М. Леонтьєва, В. В. Століна, К. О. Абульханової-Славської, Л. І. Божович, Б. В. Зейгарник, Б. С. Братуся, Ф. Ю. Василюка, С. Д. Максименка, Т. М. Титаренко, Г. В. Ложкіна, О. В. Киричука, О. О. Донченко, Л. Ф. Бурлачука, О. Ф. Бондаренка, М. І. Пірен, А. Омото та Д. Клері, Д. Бейтсон та ін.

Взагалі дослідженню феномена емпатії присвячено значну кількість публікацій, але досі цей феномен залишається предметом гострих дискусій з боку філософів, психологів, педагогів, митців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній вітчизняній психології емпатія розглядається за такими напрямками: визначення якісної природи емпатії (Т.П. Гаврилова, Ю.Б. Гіппенрейтер, Р.Б. Карамуратова, М.М. Муканов, М.М. Обозов, А.Б. Орлов, Н.І. Сарджвеладзе та ін); вивчення зв'язку структурних характеристик емпатії з різними психічними процесами і психологічними особливостями особистості (О.О. Бодальов, Л.П. Виговська, О.В. Дашкевич, С.А. Єршов, Г.Ф. Михальченко, В.А. Мікаелян, А.А. Рояк, Л.П. Стрелкова, О.П. Саннікова, І.М. Юсупов та ін); дослідження процесуального характеру емпатії (В.С. Агєєв, С.Б. Борисенко, А.Г. Ковальов, М.І. Пашукова, Л.П. Стрелкова та ін.).

Вітчизняні психологи неоднозначно трактують зміст поняття емпатії, визначаючи її або як здатність, або як процес, або як стан, пов'язуючи її з різними психічними процесами і психологічними особливостями особистості. У зв'язку з цим в роботах багатьох дослідників емпатія розглядається-

ся під термінами соціальна сензитивність, доброзичливість, чуйність, емоційна ідентифікація, гуманні відносини, співпереживання, співчуття [3].

С.Л. Рубінштейн розглядав емпатію як компонент любові людини до людини, як емоційно опосередковане відношення до оточуючих. Істинно емпатичних відносин він протиставляє феномен «розширеного егоїзму». Д.Б. Ельконін вважав, що здатність людини емоційно відгукуватися на переживання іншого є однією з умов розвитку соціальної децентрації. У зв'язку з цим Д.Б. Ельконін відзначав вплив емпатії на формування когнітивної та емоційної децентрації в процесі подолання «пізнавального егоцентризму» [6].

П.М. Якобсон вказує на два види прояви почуттів: перший ґрунтується на співпереживанні і залежить від умінь людини «входити в ілюзорну, уявну ситуацію», другий – ґрунтується на реальних ситуаціях, що «мають життєву основу». Т.П. Гаврилова виділяє два види емпатійних переживань (співпереживання і співчуття) і стверджує, що у разі співпереживання проявляються егоїстичні тенденції, а в разі співчуття – альтруїстичні.

Теоретичні й методологічні засади професійної підготовки майбутніх практичних психологів розглядаються у працях Т.М. Данилової, Н.М. Дуднік, Л.М. Кобильника, М.О. Коць, Н.Ф. Литовченко, О.В. Літвінової, Л.В. Логінової, О.О. Міненко, Л.В. Мови, В. Панка, Н.І. Пов'якель, Л.П. Скорич, І.Г. Тимошука, О.Л. Туриніної, Н. Чепелева та ін. [1].

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури з проблеми виявлення найважливіших характеристик особистості психолога дав підстави Е.В. Самойленко дійти до висновку, що внаслідок її масштабності і складності дослідники обмежуються виділенням і вивченням окремих професійно значущих якостей. Так, серед необхідних професійних якостей психолога, як правило, виокремлюють емпатію (М.А. Анімов, П.П. Горностай, Т.М. Данилова, А. Добрович, Н.Ф. Каліна, Х. Когут, А. Менегетті, Т.В. Мінько, Л.В. Мова, Дж. Морено, Ю. Орлов, Ф. Перлз, Л. Петровська, К. Роджерс, О.П. Саннікова, І.Г. Тимошук, Н.В. Чепелева, К.Г. Юнг, Т. Яценко та ін.) [3].

Метою даної статті є виявлення психологічних особливостей емпатійності у студентів – майбутніх психологів.

Виклад основного матеріалу. Слово «емпатія» походить від грецького «*pathos*», що означає глибоке, сильне почуття (відчуття), близьке до страждання. Префікс «*em*» означає спрямований (скерований) усередину [8]. В цілому, емпатія – це соціально-психологічна властивість особистості. Воно являє собою сукупність соціально-психологічних здібностей індивіда, за допомогою яких ця властивість розкривається як об'єкту, так і суб'єкту емпатії. У ряд таких здібностей входять:

- здатність емоційно реагувати на переживання іншого;
- здатність розпізнавати емоційні стани іншої і подумки переносити себе в думки, почуття і дії іншого;
- здатність використовувати способи взаємодії, що полегшують страждання іншої людини [3].

Існують різні критерії виділення видів і форм емпатії. В якості прикладів можна назвати:

- 1) модальність провідного компонента в структурі емпатії;
- 2) генезис емпатії (на основі цього критерію виділяють глобальну, егоцентричну і просоціальну емпатію);
- 3) критерій диспозиційної емпатії (особистісна і ситуативна емпатія);
- 4) критерій рівня розвитку емпатії (елементарно-рефлекторні і особистісні форми емпатії) [4].

На думку А.П. Сопікова існує три види емпатії:

- 1) емоційна, якщо домінує емоційність у процесі моделювання суб'єктом об'єкта емпатії;
- 2) пізнавальна, якщо домінує інформативність у процесі моделювання суб'єктом об'єкта емпатії;
- 3) поведінкова, якщо домінує вольовий аспект в процесі моделювання суб'єктом об'єкта емпатії, що виражається в примушенні об'єкта емпатії до чого-небудь і, у свою чергу розрахунок на його відповідну емпатію [2].

У сучасній психології вже не заперечується той факт, що емпатія може бути спрямована як на самого себе, так і на іншу людину. Форму емпатії, спрямовану на себе, позначають як співпереживання, почуття дискомфорту або особистісний дистрес. Вона виникає в ситуації, коли сприймається стан партнера викликає напругу і фрустрацію власних міжособистісних потреб суб'єкта емпатії, і він виявляється емоційно вразливий. При цьому індивід відчуває подібні з об'єктом емпатії переживання, але вони звернені на себе. Це виражається в їх утриманні: індивід переживає або те, що могло б трапитися з ним у майбутньому, або те, що сталося з ним у минулому. Переживання, спрямовані на себе, сприяють зниженню особистісного дистресу і відновлюють психологічне благополуччя індивіда. Вони несуть охоронну функцію [6].

Поняття «професійної емпатії» охоплює індивідуально-психологічні особливості та необхідні знання, уміння й навички для ефективної діяльності психолога-практика. Професійна емпатія є системою індивідуально-психологічних характеристик, а саме компонентів емпатії, емпатійної спрямованості, модальності, рівня вираженості емпатії та її видів, а також процесуальних характеристик емпатії на рівні когнітивно-емотивної дієвої взаємодії в контексті циклів емпатійного реагування, техніч-

них аспектів емпатії, структури емпатійної репліки та ін. [5]. Л.П. Скорич вказує на те, що професіоналізм практичного психолога формується у практичній діяльності та обов'язково характеризується високою продуктивністю або ефективністю роботи, яка виявляється на кожному з її основних етапів, а також в усіх структурних і функціональних її компонентах.

Саме у студентські роки, підкреслює Н.М. Фалько, процес становлення особистісно-професійних якостей набуває особливої інтенсивності. Юнацький вік характеризується усвідомленням особистої індивідуальності, неповторності, несхожості на інших. У цьому віці остаточно складається фундамент ціннісних орієнтацій, вимальовується проекція головних напрямків, пошуків, самореалізації тощо [7].

Наше дослідження емпатії проводилось на базі Житомирської філії Київського інституту бізнесу і технологій серед студентів-психологів 4 курсу, вибірка складала 20 осіб. Ми використали наступні методики: методика «Здатність педагога до емпатії» І.М. Юсупова, «Модифікований тест-опитувальник емпатичних тенденцій» А. Мехрабієна, Н. Епштейна, методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча, «Проективний тест егоцентричних асоціацій».

Аналізуючи методику «Здатність педагога до емпатії» І.М. Юсупова, ми можемо сказати, що отримали достовірні результати, тому, що у всіх 20 опитуваних достатньо високий ступінь відвертості, який ми отримали за допомогою шкали правдивості. Всі досліджувані мають середній рівень емпатійності (від 37 до 62 балів). Середній рівень емпатійності, присутній більшій кількості людей. Оточуючі не можуть назвати таких людей «товстошкірими», в той же час вони не відносяться до особливо чутливих людей. В міжособистісних відносинах більш здатні судити інших по їхнім вчинкам, чим довіряти своїм особистим враженням. Даним людям не байдужі емоційні прояви, але в більшості вони знаходяться під самоконтролем. В спілкуванні уважні, намагаються зрозуміти більше, чим сказано словами, але при надмірному вияву почуттів співбесідника втрачають терпіння. Надають перевагу делікатному не виказуванню своєї точки зору. При читанні художніх творів і перегляді фільмів такі люди частіше слідкують за діями, чим за переживаннями героїв. Затрудняються прогнозувати розвиток стосунків між людьми, тому, трапляється, їхні вчинки стають для даного типу людей несподіваними. У них не має рокованості почуттів і це заважає їхньому повноцінному сприйманню людей.

Наша мета обробки результатів «Модифікованого тесту-опитувальника емпатичних тенденцій» А. Мехрабієна, Н. Епштейна полягала в одержанні індексу емпатійності (або емпатичних тенденцій).

Таким чином, 5% (1 особа) досліджуваних мають високий рівень емпатичних тенденцій, 90% (18 осіб) опитуваних мають середній рівень емпатичних тенденцій, 5% (1 особа) досліджуваних мають низький рівень емпатичних тенденцій.

Тому можна сказати, що отримані результати «Модифікованого тесту-опитувальника емпатичних тенденцій» А. Мехрабієна, Н. Епштейна суттєво не відрізняються від даних методики «Здатність педагога до емпатії» І.М. Юсупова.

Усіх опитуваних ми виділили у три групи:

1. З низьким рівнем емпатичних тенденцій;
2. Із середнім рівнем емпатичних тенденцій;
3. З високим рівнем емпатичних тенденцій.

Тому аналіз методики «Ціннісні орієнтації» Рокіча представимо по групах. Група осіб (1-а група) із низьким рівнем емпатії перевагу надають активному життю, здоров'ю, свободі поглядів, незалежності своїх суджень, матеріальному забезпеченню, пізнанню, впевненості в собі, цікавій роботі, отриманню задоволення. А суспільне визнання, рівність, мир у країні, життєва мудрість, любов, краса природи, щасливе сімейне життя, хороші друзі, творча діяльність для них не є важливими.

Респонденти із високим рівнем емпатії (3-я група) важливими для себе обрали такі цінності, як: здоров'я, матеріальне забезпечення, цікава робота, суспільне визнання, свобода поглядів, отримання задоволення, творча діяльність, любов. Менш привабливими вважають життєву мудрість, пізнання, активне життя, красу природи, мир у країні, щасливе сімейне життя, незалежність поглядів, хороших друзів, рівність. Тому, можна сказати, що таке важливе почуття як любов, провокує здатність людини до співчуття і співпереживання іншим, цінним вважають лише опитувані із високим і середніми рівнями емпатійності.

Якщо ж говорити про інструментальні цінності (див. табл. 2.5), то тут, особи з високим рівнем емпатійності більш значимими для себе обрали такі цінності, як: акуратність, життєрадісність, відповідальність, сміливість, вихованість, працелюбство, незалежність, чуйність, широта поглядів. Менш значимими для них є освіченість, тверда воля, високі запити, раціоналізм, дотримання дисципліни, чесність, терпимість, самоконтроль, непримиренність поглядів. Особи, які мають низький рівень емпатійності особливо цінними для себе відмітили такі інструментальні цінності як: незалежність, освіченість, тверда воля, раціоналізм, сміливість, відповідальність, життєрадісність, широта поглядів, терпимість. А непримиренність поглядів, вихованість, дотримання дисципліни, працелюбство, високі запити, самоконтроль, чуйність, акуратність, чесність у них стоять на другому місці. Таким чином впливає, що така важлива для формування емпатії цінність, як чуйність важлива для осіб з

високим і середнім рівнем емпатійності на відміну від осіб з низьким рівнем емпатійності. Отже, можна побачити, що на даному етапі свого життя наші досліджувані із середнім і високим рівнем емпатійності мають таку ієрархію цінностей, яка включає в себе високий ступінь залучення у сферу праці, сімейно-побутова сфера та дозвільна активність у них на середньому рівні значимості. Таким чином, можна сказати, що система цінностей людини або сприяє формуванню здатності до співчуття і співпереживання, або ж навпаки – не допомагає у цьому процесі.

Метою обробки результатів «Проективного тесту егоцентричних асоціацій» являється одержання індексу егоцентризму. Дуже високий рівень егоцентризму у 5% (1 особа) опитуваних може бути ознакою акцентуації особи на своїй власній персоні. У процесі аналізу отриманих результатів ми враховували, що егоцентризму і егоцентрична спрямованість – це ознаки особистості. Вони характеризують її позиції і являють собою центровану і фіксовану соціальну установку, яка визначає привертання уваги до своїх якостей, думок, переживань, уявлень, дій на свою мету тощо. З юнацького віку суди включається саморефлексія. Егоцентрична спрямованість де термінується позицією, сприяючи автономізації особистості від інших людей, і викликається потребами у власному успіху, співчутті, опіці, афіліації, в самоутвердженні, захисті свого «Я», в тому числі і психосексуальною потребою. Егоцентризм відображається на пізнавальних можливостях людини, перешкоджаючи ефективному спілкуванню і взаємодії з людьми, гальмуючи розвиток моральної сфери особистості.

Особи з високим рівнем егоцентризму — 15% (3 особи), часто бувають конфліктними, оскільки не враховують, а часом перекручують смисловий зміст повідомлення співрозмовника, що веде до непорозумінь та до міжособистісних проблем. У моральному плані егоцентрична спрямованість може призвести до егоїзму, проявляється в спробі використати інших людей для задоволення власних потреб та інтересів, а також до прагматизму, який пов'язаний тільки з користю.

Низький рівень егоцентричності присутній 10% (2 особи), часто є наслідком постійного придушення особистості. Середній рівень егоцентризму мають 70% наших респондентів. Це свідчить про те, що це проміжний стан між високим і низьким рівнем егоцентризму. Тому у різних ситуаціях досліджуваний проявляє себе по-різному. Проаналізувавши дану методiku можна сказати, що на формування емпатійності впливає такий суб'єктивний чинник, як рівень егоцентризму. Так, наприклад, респонденту, який має високий рівень емпатійності

притаманний низький рівень егоцентризму. Досліджуваний, який має низький рівень емпатійності – високий рівень егоцентризму. Відповідно особи, які мають середній рівень егоцентризму мають середній, рівень емпатії.

В результаті проведення нашого дослідження ми переконалися в тому, що об'єктивними чинниками формування емпатії є: сприйняття інших людей, зрілість особистості. Суб'єктивні чинники формування емпатії: ціннісна сфера особистості, тип міжособистісних стосунків, рівень егоцентризму, тип акцентуації характеру, типи ставлень до різних сфер життя, рівень суб'єктивного контролю.

Висновок і перспективи подальших розробок.

Емпатія як комунікативна властивість особистості студента сприяє вирішенню глибоких людських питань і відкриває нові можливості для більш ефективного впливу на особистість у спілкуванні. Вона є одним з регуляторів взаємовідносин між людьми. Виявляється в прагненні надавати допомогу і підтримку іншим людям. Веде до розвитку гуманістичних цінностей особистості студента. Аналіз результатів дослідження за методикою «Ціннісні орієнтації» М. Рокича дозволяє дійти висновку, що групи осіб із низьким і високим рівнями емпатії надають перевагу різним цінностям. Всі наші досліджувані мають середній рівень емпатійності, що є хорошим показником для їх майбутньої професійної діяльності. Наше дослідження не є вичерпним, тому подальші наші розробки стосуватимуться поглиблення уявлень про емпатійну складову особистості майбутнього психолога та методи її розвитку.

References

1. Akrushenko A.V., Larina O.A., Kataryan T.V. (2008). *Psihologiya rozvitku ta vikova psihologiya*. Moskva: Eksmo.
2. Bondarenko I.V. (2008). *Formuvannya empatiyi u fahivciv v umovah vishoyi profesijnoyi osviti / / Socialno-ekonomichni ta tehnicni sistemi: Doslidzhennya. proektuvannya, optimizaciya*. S. 26-29.
3. Vanershot G. (2005). *Empatiya yak sukupnist mikroprocesiv / / K. Rodzhers i jogo poslidovniki: psihoterapiya na porozhi XXI stolittya (za red. D. Breziera)*. Moskva: "Kogito-centr", S. 11-13.
4. Varij M.J. (2007). *Zagalna psihologiya*. Kyiv: CUL, 2007.
5. Vanershot G. (2007). *Empatiya kak vysvobozhdenie sovokupnosti mikroprocessov v kliente. Posle Karla Rodzhersa: psihoterapiya v XXI veke*. – Moskva: "Kogito-Centr" – S. 45.
6. Skripchenko O.V., Dolinska L.V., Ogordnijchuk Z.V. ta in (2002). *Vikova ta pedagogichna psihologiya*. Kyiv: Prosvita.
7. Vilyunas V. K. (2007). *Psihologiya emocij*. – Sankt-Peterburh: Piter, 2007.
8. Darvish O.B. (2004). *Vozrastnaya psihologiya: Ucheb. posobie dlya stud. vyssh. ucheb. zavedenij*. Moskva: VLADOS-PRESS.